

Rasyonalizm ve Bilimsel Düşüncenin Kökleri

Klasik Rasyonalizm

Rasyonalizm, epistemoloji ve metafizik alanlarında bilginin temelini değişken ve yanıltıcı olabilen duyusal deneyimden çok, doğuştan gelen zihinsel ilkeler, mantıksal çıkarımlar ve aklın düzenleyici yapıları olduğunu savunan düşünce akımıdır. Bu görüş, bilginin kesinlik, bağlayıcılık ve evrensellik taşıyabilmesi için duyulardan ve hislerden bağımsız olması gerektiğini ve mantıksal olarak tutarlı sistemler oluşturması gerektiğini savunur.

Modern Rasyonalizm

Modern rasyonalizm, klasik rasyonalizmin “bilginin kaynağı akıldır” ilkesini korurken, bu ilkeyi çağdaş bilim, mantık, matematik ve bilişsel bilim ışığında yeniden yorumlayan geniş bir düşünce geleneğidir.

17. yüzyıl bilim devrimiyle birlikte Descartes, Spinoza ve Leibniz’in geliştirdiğı akıl merkezli epistemolojik çerçevede şekillenmiştir. Descartes, kesin bilginin ancak yönleme dayalı tümdengelim ve “açık ve seçik” akılsal ilkelerle kurulabileceğini savunarak bilimi matematiksel bir zemine oturtmaya çalışmış; doğayı mekanik yasalar altında rasyonel bir bütün olarak kavramlaştırmıştır. Spinoza, geometrik yöntemle yazdığı *Ethica*’da evreni tek bir tözün zorunlu düzeni içinde akılsal olarak açıklamış ve bilimsel yasaların, Tanrı-doğa bütünlüğünün zorunluluğunu ifade ettiğini öne sürmüştür. Leibniz ise monadoloji ve evrensel mantık arayışıyla hem metafiziğı hem bilimi matematiksel ilkelere göre yeniden temellendirmiş; mümkün dünyalar, yeter-sebep ilkesi ve kalkülüsün kuruluşu aracılığıyla doğanın rasyonel yapısının keşfedilebilir olduğunu göstermiştir. Bu üç düşünürün ortak mirası, modern bilimin temelini oluşturan matematiksel akıl, zorunlu yasalar, tümevarımsal-tümdengelimsel yöntem ve evrensel rasyonellik anlayışının felsefi zeminini kurmalarıdır.

Analitik Felsefe ve Formel Mantık

Russell, Frege ve Carnap gibi düşünürler, bilginin kesinliğini mantıksal analiz ve biçimsel sistemlerle temellendirmeye çalışmış; matematiksel ve mantıksal yapıların insan bilgisinin çekirdeğini oluşturduğunu savunmuşlardır. Bu yaklaşım, rasyonalizmi dilsel ve mantıksal yapıların analizi üzerinden yeniden kurmuştur.

Günümüz bilimlerinde karmaşık sistemlerin matematiksel modellerle anlaşılması, rasyonel açıklamayı mantıksal doğruluk yerine modelsel tutarlılık, yapısal uygunluk ve formel temsil kavramları üzerinden kurar. Böylece modern rasyonalizm, bilimsel gerçekliğı anlamada matematiksel soyutlamanın önceliğini ileri sürer.

Sistematik Gözlem ve Empirizm

Sistematik Gözlem

Antik yunan kökenli ve Aristo çıkışlı sistematik gözlem, doğrudan deneyim ve duyular yoluyla elde edilen verilerin, belirli bir düzen, yöntem ve kriterlere göre planlı bir şekilde toplanması sürecidir. Bu yaklaşım, rastgele ya da keyfi gözlemlerin ötesine geçerek, gözlemlerin tekrarlanabilir, karşılaştırılabilir ve analiz edilebilir olmasını sağlar. Bilimsel yöntemin temel bileşenlerinden biridir ve özellikle doğa ve sosyal bilimlerde hipotez testleri için veri toplamada kritik rol oynar.

Empirizm

Empirizm, bilginin kaynağının deneyim ve gözlem olduğunu savunan epistemolojik görüştür. Bu felsefi yaklaşım, teorilerin ve kavramların doğruluğunun duyusal veri ile desteklenmesi gerektiğini vurgular. John Locke, George Berkeley ve David Hume gibi filozoflar, bilginin deneyimden türediğini ve doğuştan gelen fikirlerin sınırlı veya geçersiz olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Pozitivizm

Pozitivizm, Auguste Comte tarafından geliştirilen ve bilimsel bilginin yalnızca gözlem ve deneyle doğrulanabilir olgular üzerinden elde edilebileceğini savunan felsefi yaklaşımdır. Pozitivizm, metafizik ve spekülatif tartışmalardan uzak durur, bilgi üretiminde objektif, ölçülebilir ve genellenebilir veriyi temel alır. Bu yaklaşım, özellikle sosyal bilimlerde metodolojik bir çerçeve sunar.

Sistematik gözlem, bilginin yapılandırılmış bir şekilde elde edilmesini sağlayan en temel yöntem olarak ortaya çıkar. Empirizm ise deney ve gözlemi bilginin kaynağı olarak ön plana çıkarırken, pozitivizm bu yaklaşımın daha gelişmiş bir formu olarak kurallı ve bilimsel yöntemi merkeze alır. Bu açıdan bakıldığında, sistematik gözlem ve empirizm, pozitivizmin temelini oluşturan ve onun doğmasına zemin hazırlayan ilk aşamalar olarak düşünülebilir. Pozitivizm, gözlemin ve deneyin bu ilkel yaklaşımını kuramsal ve metodolojik bir disipline dönüştürür; yani tarihsel ve kavramsal olarak pozitivizm, sistematik gözlem ve empirizmin olgunlaşmış hâlidir.

Mantıksal Pozitivizm, Doğrulamacılık ve Viyana Çevresi

Mantıksal pozitivizm, 20. yüzyılın başlarında özellikle Viyana Çevresi tarafından geliştirilen bir felsefi yaklaşımdır ve temelinde, daha önce bahsedilen klasik rasyonalizm ile pozitivizmin sentezi bulunur. Rasyonalizm, bilginin akıl ve mantık yoluyla elde edilebileceğini savunurken, pozitivizm deney ve gözlemi bilginin temel kaynağı olarak öne çıkarır. Mantıksal pozitivizm, bu iki yaklaşımı birleştirerek, bilgiye hem mantıksal-tutarlı bir yapı kazandırmayı hem de deneysel doğrulama ile sınanabilir olmasını hedefler.

Doğrulamacılık mantıksal pozitivizmin merkezinde yer alan bir ilkedir; bir önermenin anlamlı olabilmesi için, onun gözlem veya deney yoluyla doğrulanabilir olması gerektiğini savunur. Bu yaklaşım, metafizik, teolojik veya spekülatif önermeleri bilgi kapsamında değerlendirmeyi ve onları anlamsız olarak nitelendirir.

Viyana Çevresi, bu düşünceyi sistematik olarak geliştiren entelektüel bir topluluk olarak 1920'lerde ve 1930'larda Avusturya'da ortaya çıkmıştır. Çevrenin üyeleri arasında Moritz Schlick, Rudolf Carnap ve Otto Neurath gibi isimler yer alır ve hepsi mantıksal analiz, dilin mantıksal yapısı ve bilimsel yöntem üzerine odaklanmıştır. Mantıksal pozitivizm, böylece hem rasyonalizmin mantıksal akıl yürütme anlayışını hem de pozitivizmin deneysel temelini birleştirerek modern bilim felsefesi için sağlam bir epistemolojik çerçeve sunar.

Karl Popper ve Eleştirel Rasyonalizm

Bilim felsefesinde Karl Popper, bilimin temel ayırıcı özelliğini yanlışlanabilirlik kavramıyla tanımlar. Popper'a göre, bir teori bilimsel sayılabilmesi için, deney veya gözlem yoluyla yanlışlanabilir olmalıdır; yani, teoriyi çürütebilecek gözlemler veya testler öngörülebilmelidir. Eğer bir iddia her durumda doğrulanabilir ya da çürütülemezse, bilimsel yöntem açısından anlamlı kabul edilmez.

Bu yaklaşım, özellikle pozitivist ve doğrulamacı bilim anlayışına karşı geliştirilmiştir. Popper, Avusturya kökenli bir filozof olarak, 20. yüzyılın ortalarında bilimsel metodolojiye katkıda bulunmuş ve "bilimsel bilgi, kesin doğrulardan ziyade, geçici doğrular ve yanlışlanabilir hipotezler üzerinden ilerler" fikrini ortaya koymuştur.

Eğer bir teori, hangi gözlemlerle çürütüleceği belli olmayacak şekilde kuruluysa, bilimsel açıdan anlamlı değildir ve metafizik veya spekülatif bir iddia olarak kalır. Sosyal bilimlerin metodolojisinde tartışılması ve uygulanması gereken en önemli prensiplerden biri yanlışlanabilirliktir.

Popper, bu yaklaşımı somutlaştırmak için psikoloji ve fizik alanlarından örnekler vermiştir. Özellikle Freud ve Adler'in psikanalitik teorileri ile Einstein'ın görelilik teorisi üzerinden kıyaslamalar yapmıştır.

Freud'un psikanalizi örneğinde, insan davranışları bastırılmış arzular, bilinçdışı çatışmalar veya libido gibi kavramlarla açıklanır. Bir birey belirli bir davranışı sergilediğinde, Freud bunu bilinçdışı motivasyonlara bağlayabilir; davranış sergilemezse, teoriyi başka bir bilinçdışı etkenle açıklayabilir. Bu esneklik, teorinin her sonucu açıklayabilecek şekilde yapılandırılmış olduğunu, yani totolojik bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Sonuç olarak teori, deneysel gözlemlerle çürütülemez; her olgu, teoriye uyarlanabilir.

Adler'in bireysel psikolojisi de benzer şekilde totolojiktir. Adler, insanların davranışlarını üstünlük ve aşağılık duygularına dayandırır. Bir kişi başarılı olursa, Adler bunu üstünlük arzusuna bağlar; başarısız olursa aşağılık duygusuna bağlar. Teorinin öngörülleri neredeyse her duruma uyarlanabilir olduğundan, test edilebilirlik ortadan kalkar ve teori yanlışlanamaz hale gelir.

Popper, bu totolojik yapı nedeniyle Freud ve Adler'in teorilerini bilimsel değil, metafiziksel veya felsefi sistemler olarak sınıflandırır. Yanlışlanabilirlik kriterine göre, bilimsel bir teori ancak risk alarak öngörülerde bulunur ve bu öngörülerin çürütülmesi mümkündür. Freud ve Adler'in teorileri ise kendi içinde çelişki üretmez ama aynı zamanda hiçbir gözlemle çürütülemez; bu da onları totolojik ve bilim dışı yapar.

Einstein'ın görelilik teorisi ise tam tersine, kesin ve test edilebilir öngörüler sunuyordu. Örneğin, Einstein teorisiyle ışığın kütleçekim etkisi altında büküleceğini öngörmüştü. Bu öngörü, 1919'da Arthur Eddington tarafından gözlemlenen güneş tutulması sırasında test edilmiş ve doğru bulunmuştu. Ancak teorinin yanlışlanabilir olması, teoriyi bilimsel kılan temel özelliktir; eğer gözlem farklı olsaydı, teori çürütülmüş olacaktı. Popper bu örnek üzerinden, bilimsel teorilerin kesin öngörülerde bulunması ve bu öngörülerin yanlışlanabilir olması gerektiğini vurgular.

Popper, bilim ile metafiziği birbirinden ayıran kriterin yanlışlanabilirlik olduğunu savunur. Freud ve Adler gibi teoriler her durumu açıklayabilme esnekliği nedeniyle bilimsel testlere kapalıdır; yanlışlanmaları mümkün değildir. Einstein gibi teoriler ise risk alır; öngörüler çürütülebilir, dolayısıyla bilimsel ilerlemeye açıktır. Yanlışlanabilirlik, bilimin kendini sürekli sınamasını sağlar; teoriler çürütüldükçe veya değiştirildikçe bilgi birikimi ilerler.

Marksizmin Krizi ve Marksizmin Epistemolojik İncelenmesi

1920'lerde marksizm, özellikle Sovyetler Birliği'nin kuruluşu ve 1. Dünya Savaşı sonrası bir kriz dönemine girmiştir. Ekonomik olarak, kapitalist ülkelerdeki toparlanma ve işçi hareketlerinin sınırlı başarıları, Marx'ın öngördüğü devrimci süreçlerle çelişiyordu. Teorik açıdan ise Marx'ın tarihsel materyalizm yorumu, proletarya devriminin kaçınılmaz olduğunu ileri sürerken, gerçekleşen tarihsel olaylar bu öngörülleri doğrudan doğrulamıyordu. Bu durum, marxist teorinin tarihi ve deneysel testler karşısında gerçekte ne kadar esnek veya bağlayıcı olduğunu sorgulatan bir döneme işaret ediyordu. İkinci Enternasyonal dönemlerinde Engels'in Marx'ın eserlerini tanııtma çabası ve Engels'in ölümünden sonra Karl Kautsky sayesinde formal olarak ortaya çıkan ortodoks marksizm ise özellikle Marx'ın öngörülerinin gerçekleşmemesi ve Marx'ın öngörülerine ters şekilde devrimin Rusya'da bolşevikler altında çıkması sonucu otoritesini yitirmiştir. Rus devrimi öncesinde de Avrupa'nın sosyal demokrat partilerini domine eden, çoğunlukla ortodoks marksistlerin karşı çıktığı ve

Eduard Bernstein'ın önceliğini yaptığı "revizyonist" reformist marksistlerin çoğunluğu ideolojilerini terk ettiler. Bu sosyal demokrat partilerin çoğunluğu modern anti-marksist sosyal demokratlara dönüştüler (özellikle Weimar dönemi SPD).

Bu kriz, Karl Popper'ın bilim felsefesi açısından marksizme yönelik eleştirilerinin temelini oluşturur. Popper, marksist teoriyi 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde totolojik bir yapı olarak değerlendirir; yani marksizmin öngörülleri, her türlü olayı kendi içine sokacak şekilde yorumlanabilir. Örneğin, bir devrim gerçekleştiğinde bu Marx'ın öngörüsü olarak, gerçekleşmediğinde ise devrimci sınıfın yetersizliği veya kapitalistlerin direnci gibi ek açıklamalarla teorinin doğruluğu korunuyordu. Bu durum özellikle 1920 krizlerinde görüldü ve marksist teoriyi yanlışlanamaz hale getiriyordu; teorinin kendisi deney ve gözlemlerle çürütülemezdi. Popper'a göre bu, marksizmin bilimsel değil, spekülatif ve metafiziksel bir karakter kazandığını gösteriyordu.

Popper, bu eleştirisini Freud ve Adler'in psikanalizine benzer şekilde formüle eder. Marksist tarihsel materyalizm de, benzer şekilde, tarihsel olayları kendi çerçevesi içinde yorumlayarak her koşulda geçerliliğini iddia edebilir. Bu nedenle, Popper marksizmi "bilimsel olmayan" (pseudoscientific) olarak sınıflandırır.

Marksizmin 1920'lerde yaşadığı tarihsel ve pratik krizler, Popper'ın eleştirel rasyonalizm çerçevesindeki totolojik eleştirisini destekler. Hem teorinin kendi iç mantığı hem de gözlemlerle test edilebilirlik düzeyi, Marxizmi eleştirel rasyonalizm açısından bilim dışı bir yapı haline getirir. Bu değerlendirme, bilimsel teorilerin ölçütünü yanlışlanabilirlik üzerinden koyan Popper'ın temel ilkesini ortaya koyar: Bilim, yalnızca eleştiriye ve deneysel çürütmeye açık olan teorilerle ilerleyebilir. Ancak bunun yanı sıra modern sosyal bilimlerin öngörü gücünün zayıflığını vurgulayan bilim filozofları, marksizmin aynı bir bilim gibi paradigma değiştirerek geçerliliğini koruduğunu düşünüyor.

Hayek, Kapitalizmin Doğası ve Evrimsel Rasyonalizm

Friedrich Hayek tarafından sıkça bahsedilen evrimsel rasyonalizm, bilgi ve davranışların doğruluk ve etkinliklerinin, doğal seçim ve deneyim yoluyla zaman içinde artan sistematik bir uyum süreciyle şekillendiğini savunan felsefi yaklaşımdır. Hayek, bu çerçevede özellikle ekonomik ve sosyal sistemlerde bilginin dağılımı ve kurumsal düzenin evrimsel doğası üzerinde durur. Hayek'e göre, piyasa mekanizmaları ve kurumsal normlar, bireylerin sınırlı bilgiye dayalı eylemlerinden ortaya çıkan, bilinçli planlamadan bağımsız bir şekilde evrimleşen düzenlerdir. Evrimsel rasyonalizm burada, kuralların ve kurumların insan aklının doğrudan ürünü olmaktan ziyade, zaman içinde başarıya ve uyuma göre seçilerek ortaya çıktığını vurgular.

Kapitalizmin en temel doğası, merkezi bir planlamaya dayanmayan, bireylerin kendi bilgisine ve tercihlerine göre hareket ettiği, kendiliğinden düzenlenen bir sistem olmasıdır. Evrimsel rasyonalizm perspektifinden kapitalizm, marksistlerin tanımladığı gibi bir -izm'den çok insan doğasının işleyişinin bir sonucudur. Hayek, bu anlamda piyasa düzenini "kendiliğinden oluşan bir düzen" olarak tanımlar; bu düzen, bireylerin sınırlı bilgisi ve öngörülleriyle uyumlu olarak evrimsel bir biçimde ortaya çıkar.

Hayek'in perspektifinde kapitalizm ve piyasa, evrimsel rasyonalizm ile sıkı bir bağlantı içindedir. Evrimsel rasyonalizm, toplumsal ve ekonomik kurumların bireysel eylemlerin sonuçlarından evrimsel bir süreçle şekillendiğini savunur. Yani kurallar ve normlar, insanların bilinçli olarak tasarladığı sistemler olmaktan ziyade, uzun dönemli deneme-yanılma süreçlerinin sonucunda ortaya çıkan rasyonel düzenlerdir. Bu yaklaşım, Hayek'in merkezi planlama karşıtlığının temelini oluşturur; çünkü planlamanın bireylerin sınırlı bilgisini aşmaya çalışması, sistemin uyumunu bozma riskini taşır.

Kapitalizmin etik ve normatif temelleri üzerinde ise J. Locke, Murray Rothbard, Ayn Rand ve Robert Nozick gibi filozoflar tarafından ortaya atılan "saldırmazlık ilkesi" yakın bir ilişki kurulabilir. Saldırmazlık ilkesi, bireylerin özgürlüklerini ancak başkalarına zarar vermedikleri sürece kullanabileceklerini savunur. Hayek'in ekonomik özgürlük vurgusu ile saldırılmazlık ilkesi, kapitalist düzenin ahlaki zeminini tamamlar: Piyasa, bireylerin kendi çıkarlarını takip etmelerine izin verirken, şiddet ve zorlamayı dışlayan bir düzen yaratır. Böylece ekonomik özgürlük ve etik normlar arasında doğal bir denge oluşur.

Öte yandan Hayek'in tanımladığı ve evrimsel rasyonalizmin karşıtı olan yapısal rasyonalizm, bireylerin mantıksal ve akılcı düşünme kapasitesine dayanır; kurallar ve sistemler, bilinçli olarak belirli amaçlara hizmet edecek şekilde tasarlanabilir. Hayek, toplumsal ve ekonomik düzenlerde evrimsel rasyonalizmin öncelikli olduğunu savunur. Bu yaklaşım, bireylerin sınırlı bilgisi ve öngörülerıyla hareket ettiği, ancak uzun dönemde uyum ve etkinliği artıran kuralların kendiliğinden ortaya çıktığı bir sistem anlayışıdır. Özetle, Hayek'in kapitalizmi, hem etik hem epistemolojik hem de yapısal boyutlarıyla incelendiğinde, modern toplumların karmaşık ama uyumlu işleyen bir örgütlenmesi olarak görülebilir.

Hayek'in düşüncesinde kapitalizm, sadece ekonomik bir mekanizma değil, aynı zamanda evrimsel olarak test edilmiş sosyal rasyonalite ve bireysel özgürlüğün bir sentezidir. Piyasa, bireysel bilgi ve tercihlerin toplamının ortaya çıkardığı bir düzen olarak hem evrimsel rasyonalizmin hem de etik sınırların bir yansımasıdır.

İnsan davranışı ve Praksiyoloji

İnsan davranışı, bireyin amaçlarını gerçekleştirmek için bilinçli olarak yaptığı eylemlerle tanımlanır. Ekonomi ve sosyal bilimler açısından, bu eylemler sadece bireysel tercihlerin ve arzuların bir yansıması değil, aynı zamanda kıt kaynakların nasıl kullanıldığına dair temel bir göstergedir. İnsan, ihtiyaçlarını ve hedeflerini karşılamak için sürekli bir seçim süreci içindedir; bu seçimler hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sonuçlar doğurur.

Praksiyoloji, Ludwig von Mises tarafından sistematik bir şekilde geliştirilmiş bir dedüktif mantık dalıdır ve insan eylemlerini mantıksal ve empirik olmayan bir biçimde incelemeyi amaçlar. Mises'e göre ekonomi, insanların kendi amaçlarını gerçekleştirmek için yaptığı bilinçli eylemlerden oluşur ve bu eylemler belirli bir nedensellik ve mantık çerçevesinde anlaşılabilir. Praksiyoloji, insan davranışının temel özelliklerini; amaçlılık, araçların seçimi ve kıt kaynakların kullanımı bağlamında açıklayarak, hem ana akım iktisadın temellerini hem de Avusturya okulunun ekonomik teorilerinin ve genel sosyal analizlerin temelini oluşturur.

Mises, insan davranışını anlamada matematiksel modellerin veya empirik gözlemlerin sınırlı olduğunu savunur ve epistemolojik olarak ekonominin diğer doğa bilimleri gibi bir bilim olmadığını, yanlışlanabilirlik ve nicel empirik metodların ekonomi için yanlış olduğunu savunur ve daha proto-bilimsel bir yaklaşımı benimser. Ona göre, insan eylemi, her bireyin kendi bilgi, değer yargısı ve tercihleri doğrultusunda şekillenir ve bu nedenle ekonomik yasalar, bireysel eylemlerin mantıksal sonuçlarından türetilir. İnsan davranışı ve psikolojisi realitede çok karmaşık olduğu için nicel tahminleri ve neo-klasik okulun metodolojilerini reddeder. Praksiyoloji, insan davranışına dair bazı gözlemlenmiş aksiyomları benimser ve bu aksiyomlar üzerine mantıksal çıkarımlarla sosyal olayları açıklamaya çalışır. Bu mantıksal çıkarımlar, ekonominin genel prensiplerini anlamamızı sağlar ve bireylerin toplumsal etkileşimleri ile piyasa süreçlerinin temel dinamiklerini çözümlemeye imkân verir.

Sonuç olarak, insan davranışı, bireysel amaç ve tercihlerin bir ürünü olarak görülürken, praksiyoloji bu davranışları sistematik bir biçimde inceleyen proto-bilimsel çerçeveyi sunar. Mises'in yaklaşımı, ekonomik olayların ve toplumsal süreçlerin anlaşılmasında insan eyleminin merkezî rolünü vurgulayarak, modern ekonomik teorinin ve liberal düşüncenin temel taşlarından birini oluşturur.